

Лексика-семантикалык изилдөө областындагы негизги методдор

Сөздөрдүн семантикасы тармагында изилдөө методу өтө курч маселе, себеби кептин маанилик жагын изилдөөдө чоң ролду ар кандай түрдөгү субъективдүү көз караштар жана интуиция ойнойт. Традициялык семасиологиядагы методдор менен жоболорду мүнөздөп, Ю.Д. Апресян анда изилдөөнүн методу жана техникасы жөнүндө кандайдыр-бир сунуштар жок экендигин, ансыз эч бир теория иш жүзүнө ашышы мүмкүн эместигин, кыйын экендигин байкайт [1].

Айрым лексика-семантикалык проблемаларды иштеп чыгуу менен байланышкан кыйынчылыктар жана ага ылайык келүүчү илим методдорун түзүү, бул учурда иштөөгө туура келген материалдын спецификасы менен бир кыйла деңгээлде шартталат. Тилдин сөздүк составы кенен жана өтө кыймылдуу. Эгер тилдин фонологиялык жана грамматикалык системасы салыштырмалуу бириккен болсо, анда мындай ар бир учурда эч кимдин бул же тигил элементтин тилдин сөздүк составына таандуулугун аныктоо колунан келбейт.

Тил илиминин башка тармактарында ийгиликтүү колдонулган методдорду семасиологияда колдонуу кыйынчылыктарды жаратат, себеби сөздүн маанисин изилдөө бул сөздөр менен аталган реалийлерге кайрылуусуз мүмкүн эмес. О.С. Ахманованын: «Эгер, мисалы, сокур туулгандан карды, борду, дегеле, кандайдыр-бир ак предметтерди эч качан көрбөсө, ал щщщн «ак» деген сөздүн мааниси чындап эле ачылбайт» деп жазганына кошулбай койгонго болбойт [2].

Бирок, бир карагандагыдай эле абал өтө деле кыйын эмес. Ошол эле Ю.Д. Апресян жогоруда көрсөтүлгөндөй, маанини изилдөө областындагы методдорду аябай сын көз караш менен караса да, бир аз кийинчерээк ал муну байкайт: «Деги эле, маанини изилдөөдөгү сунушталган теориялык принциптер жана методологиялык идеялар жана конкреттүү материалдарда иштелип чыккан техникалык ыкмалар, өзүнө көп кызыктуу жана үлгү болоорлук нерселерди камтыйт, бул алардын деталдык анализи пайдалуу экендигин билдирет» [3].

Азыркы семасиологиядагы изилдөөнүн көп түрдүү ыкмаларын бир нече негизги багыттарга кошууга болот. Бул бир жагынан, маанини изилдөөнүн парадигматикалык жолу – маанини тексттеги башка изилденип жаткан сөздөр менен айкалыш өзгөчөлүгүн эсепке албастан изилдөө. Буга баарынан мурда компоненттик анализ кирет, б. а. компоненттерди алардын маанисинен бөлүп алуу жолу менен изилденген семантиканын айрым ыкмалары кирет.

Буга Н. И.Толстой иштеп чыккан семантикалык микроструктуралардын типологиялык анализи ыкташат. Маанини изилдөөнүн парадигматикалык методдоруна сыналуучу-информанттардан алынган көрсөткүчтөрдү эксперименталдык иштетүүгө негизделген маанини изилдөөнүн айрым психолингвистикалык ыкмаларын киргизүүгө болот.

Ушуну менен бирге, семантиканы изилдөөнүн бир катар методдору сөздүн семантикасы сөздүн колдонуунун өзгөчөлүгүнөн келип чыгат деген жобого негизделген, б.а. синтагматикадагы анын башка сөздөр менен айкалышында экендигин айтат. Ошентип, семантиканы анын сырткы көрүнүшүн боюнча анализдөө жолу менен изилдөө мүмкүнчүлүгү берилет. Натыйжада, сөздүн алкагын, алардын дистрибуциясын изилдөөгө

негизделген дистрибутивдик анализ ыкмасы пайда болот. Дистрибутивдик анализдин бир түрү болуп, трансформациялык анализ эсептелет, ал сөз колдонулган айкалыштар мурда берилген эрежелер боюнча өзгөрүп тураарын билдирет. Бул же тигил кайра түзүүлөрдүн мүмкүнчүлүгү, жаңы пайда болгон конструкциялардын мүнөзү лексикалык семантиканы изилдөөнүн маанилүү каражаты болуп эсептелет. Көп учурда дистрибуция методикасы жана трансформация методикасы айкалышып, дистрибутивдик – трансформациялык анализ пайда болот.

Лексика-семантикалык изилдөөлөрдөгү парадигматикалык мамиле.

Компоненттик анализ пайда болуусун шарттоочу себептер. Компоненттик анализ методикасын иштеп чыгууга түрткү берген, көмөктөшкөн себептердин бири сөздөрдө түшүндүрүүнүн эң рационалдуу ыкмасын аныктоо зарылчылыгы болгон. Бул Ю.Д. Апресяндын эскертүүлөрү боюнча мындай деп түшүндүрүлөт, түшүндүрмө сөздүк – тилди алып жүрүүчүлөр үчүн маалымат берүүчү гана колдонмо болбостон, нормативдик грамматика сыяктуу эле, ушундай эле илимий статусу бар, лексикалык семантиканын негизги, теориялык чыгармасы [4].

Сөздөрдүн маанисин түшүндүрүүнүн ыкмасы алардын семантикасына жараша айырмаланышат. Мисалы, кызматчы сөздөр, сырдык сөздөр, атоочтуктардын көпчүлүк бөлүгү жазуу түрүндө түшүндүрүлөт. Номинативдик функцияны аткарган сөздөр менен иш кыйыныраак болот. Маанини сөз жана предмет же кубулуш айкалышы аркылуу түшүндүрүү аз натыйжалуу болот, себеби тилди алып жүрүүчүлөр жогоруда белгиленгендей бир эле денотаттын ар кандай жагын бөлүп, ага туура келүүчү ат коюшу мүмкүн. Эгер, мисалы, *үй* деген сөздүн маанисин түшүндүрүүгө аракет кылсак, тааныш эмес шаардын элдеринен бул эмне деп сурасак, анда мындай жооптор узайт: «турак жай», «архитектура эстелиги», «ошол үйдө жайгашкан мекеменин аты», эгер ал бийик там болсо, «көк тиреген көп кабаттуу үй» ж.б. Эгер маанини түшүндүрүүнүн мындай ыкмасы конкреттүү сөздөр үчүн өтө кыйын болсо, анда абстракттуу маанидеги сөздөргө такыр жарабайт.

Көп учурда түшүндүрмө сөздүктөрдө сөздүн мааниси синонимдердин жардамы аркасында түшүндүрүлөт. Мурунку кездердеги маанилүү сөздүктөрдү түзүүчүлөрдүн бири – «Россия Академиясынын Сөздүгү» - маанини түшүндүрүүнүн мындай методун төмөндөгүдөй мүнөздөйт: «Сөздү белгилөөнү түшүндүрүүдө негизги жардам катары окшош маанидеги сөздөрдү колдондук...» [5].

Сөздөрдүн семантикасын синонимдер аркылуу түшүндүрүү бир катар кемчиликтерге ээ. Синонимдер, мурда айтылгандай эле, - маанисинде жалпы семантикалык белгилер сакталган сөздөр, ал эми сөздүн маанисин түшүндүрүү милдетинде бир сөздүн маанисинен экинчи сөздүн маанисин айырмалоочу белгини табуу турат. Анда маанини керектүү учурда бөлүү зарылчылыгы пайда болот. Бирок мындай көрсөткүчтөрдү түшүндүрмө сөздүктөр бербейт.

Синонимдер аркылуу сөздүн маанисин түшүндүрүүдөн сырткары «ички которуу» деп аталган маанини түшүндүрүп жазуу мүмкүнчүлүгү да бар. Мисалы: «сакал» (негизги маанисинде) – беттин ылдыйкы жагында жайгашкан, эринден ылдый, жаактарда, ээктеги чачтар [6] б.а. «ички которуу» да сөздүн маанисин толугу менен которуп жаза албайт.

Сөздөрдүн семантикасын түшүндүрүүдөгү рационалдуу методдорду издөөдөгү кыйынчылыктар, айрым изилдөөчүлөрдү изилденип жаткан сөздөрдүн маанисин өз алдынча семаларга же компоненттерге логикалык бөлүү максатка ылайыктуу экендиги жөнүндө ойго алып келген. Бул методду компоненттик анализ деп аташкан. Сөздүн маанисин составдык жөнөкөй элементтерге бөлүү ою Л. Ельмслевге алып барат, ал өзүнүн «Тилдин теориясына карай пролегомендер, б.а. жолдор» деген эмгегинде, мазмун

планында жана сүйлөм планында белгилер жана фигуралар окуусун иштеп чыккан [7]. Сүйлөм планында фигуралар, б.а. минималдык элементтер болуп, фонемалар эсептелет: мазмун планында фигуралар болуп – элементардык маанилер эсептелет. Мазмун планындагы жана сүйлөм планындагы фигуралар ортосунда орчундуу айырмачылыктар бар. Фонемалар өздүк мааниге ээ эмес, мындан сырткары, алар биринин артынан бири жүрүп, сызыктуу жайгашат. Мындан айырмаланып, мазмун планындагы фигуралар өздөрү да баштапкы маани сыяктуу белгилерге ээ. Мисалы, Л. Ельмслев мазмун планында *каман* мааниси (чочконун бычылган эркеги) чочко жана эркек фигураларына ажырайт. Экинчи жагынан караганда, мазмун планындагы фигуралар бир убакта жашап, бири-бири менен дал келет.

Компоненттик анализдин практикалык колдонулушу А. Кента, Дж. Перринин «Адабият таануу изилдөөлөрүндө машинаны колдонуу» эмгектеринде пайдаланылган [8]. Перри бул методду техникалык терминдердин маанисин жазууда колдонгон. Терминдин мааниси бул учурда составдык бөлүктөргө бөлүнөт. Мисалы, *термометр* термини семантикалык көбөйтүүчүлөргө келип такалат «прибор», «температураны ченөө», барометр – «прибор», «басымды ченөө». Ушул элементтерден бул терминдин мааниси турат. Аналогиялык түрдө башка типтеги терминдерди сүрөттөөгө болот. Бизде, мисалы, мындай сөздөр бар дейли: 1) ата, 2) эне, 3) уул, 4) кыз, 5) байке, 6) жеңе, 7) жээн бала, 8) жээн кыз. 1, 3, 5, 7 жана 2, 4, 6, 8 компоненттерин салыштырып, «жыныс» компонентин алабыз (эркек жана ургаачы). 1, 2, 3, 4 жана 5, 6, 7, 8 компоненттерин салыштырып «генетикалык байланыш» компонентин алабыз. Акырында, 1, 2, 5, 6 жана 3, 4, 7 компоненттерин салыштырып «муун» компонентин алабыз. Эми белгиленген объекттин чегинде каалаган элементтин маанисин, б.а. туугандык белгиси бар сегиз терминди, үч символдон турган тизмек түрүндө көрсөтүүгө болот: сал.: ата – abc, эне- abc, уул - abc, кыз - abc,, байке - abc, жеңе - abc, жээн бала - abc, жээн кыз – abc [9].

Бардык бул мисалдарда компоненттик анализдин негизги идеялары көрүнүп турат: ар кайсы аныктамаларда, ошол эле семантикалык элементтер кайталанат. Ошондуктан, семантикалык көбөйткүчтөрдүн жалпы өлчөмү алардын жардамы менен жазылган маанилердин санына салыштырмалуу аз.

Адабияттар

1. Ю.Д. Апресян. Современные методы изучения значения и некоторые проблемы структурной лингвистики. – В кн.: Проблемы структурной лингвистики. М., 1963, 22стр.
2. О.С. Ахманова. Некоторые вопросы семантики в современном языкознании. – В кн.: О. С. Ахманова и др. О точных методах исследования языков. М., 1961, 22стр.
3. Ю.Д. Апресян. Современные методы изучения значения и некоторые проблемы структурной лингвистики. – В кн.: Проблемы структурной лингвистики. М., 1963, 105стр.
4. А.П. Евгеньева. Определение в толковых словарях. – В кн.: Проблемы толкования слов в филологических словарях. Рига, 1963, 8 стр.
5. Словарь Академии Российской, ч.1. Спб., 1789, стр. X.
6. Словарь современного русского литературного языка, т. 1. М. – Л., 1950, стр. 577.
7. L. Hjelmslev. Prolegomena to a theory of language. Baltimore, 1913. Русский перевод в кн.: Новое в лингвистике, вып I. М.,1960.
8. J. Perri, A. Kent. Tools for machine literature searching. New York - London.1958.
9. Ю.Д. Апресян. О понятиях и методах структурной лексикологии (на материале русского глагола). – В кн.: Проблемы структурной лингвистики. М.,1962, 141-142стр.